

SZEMLE KÖNYVEK

ORAZGOZEL MACHAEVA: CATALOGO DEI MANOSCRITTI ISLAMICI CONSERVATI NELLA BIBLIOTECA UNIVERSITARIA DI BOLOGNA

Volume I. Nn. 1–124. Persiani, Bologna, 2017, 382 oldal

A Bolognai Egyetemi Könyvtár Keleti Gyűjteménye több mint 700 kódexet őriz, amelyeknek nagy részét Luigi Ferdinando Marsili (1658–1730)¹ a magyarországi törökellenes felszabadító harcok során zsákmányolta. A gyűjtemény a magyar hódoltság török kultúrájának talán legjelentősebb forrásanyagát rejti. A benne való eligazodáshoz eddig csak kéziratos, illetve részleges katalógusok álltak rendelkezésre, ezért sem kezdődhetett meg módszeres kutatása.

Orazgozel Machaeva (ejtsd: Masaeva) munkája egy öt kötetre tervezett, a gyűjtemény egész muzulmán anyagát felölelő katalógus első darabja.

Machaeva a Türkmén Tudományos Akadémia munkatársaként kezdett el itáliai gyűjteményekben kutatni, majd az 1990-es évektől Olaszországban élve, a Bolognai Egyetemi Könyvtár arab, perzsa és török nyelvű kéziratainak a tanulmányozásával foglalkozott, nemzetközi konferenciákon előadva, illetve szakkikkekben publikálva kutatásainak eredményeit.

2005-ben megbízták a gyűjtemény oszmán kódexeinek a katalogizálásával.² Ezek a török nyelvűként számontartott kéziratok azonban nagyrészt többnyelvűek és vegyes tartalmúak, hasonlóképpen, mint számos olyan kódex, amelyik Rosen arab³ és Piemontese perzsa⁴ katalógusában szerepel – hiszen a gyűjtemény az Oszmán Birodalom többnyelvű muzulmán kultúrájának az emlékeit őrzi. Ma 220 kódexet minősítenek „töröknek”, amelyek java része valójában két-három-

<http://dx.doi.org/10.24391/KELETKUT.2018.1.157>

¹ Bár Magyarországon a Marsigli alak az ismertebb, a név írásmódjában a *Dizionario Biografico degli Italiani* (http://www.treccani.it/biografico/elenco_voci/a (2018. augusztus 7.) által használt alakot tartjuk mérvadónak.

² A tervek szerint a katalógus a „MANUS” adatbázisba illesztve készült volna, kísérleti vállalkozásként, Olaszországban elsőként alkalmazva egy egységesen, országosan kidolgozott leírási szabványt nem latin betűs kéziratos anyagra. Vö. <http://www.bub.unibo.it/it-it/publife/maggio-2006/accadde-in-biblioteca/nuovi-progetti-di-catalogazione-di-manoscritti.aspx?idC=61723&LN=it-IT&stampa=1> (2015. április 5.); a MANUS katalógust ld. <http://manus.iccu.sbn.it/index.php>.

³ Victor Rosen, *Remarques sur les manuscrits orientaux de la collection Marsigli à Bologne, suivies de la liste complète des manuscrits arabes de la même collection*. Roma, 1885.

⁴ Angelo Michele Piemontese, *Catalogo dei manoscritti persiani conservati nelle biblioteche d'Italia*. I. Roma, 1989, 3–35.

nyelvű miscellanea kötet, bennük olykor akár tíz, nem is mindig azonosítható művel... A kódexek merev nyelvi besorolása sok esetben problematikussá, hiányossá tette, illetve tenné leírásukat. Machaeva ezért – eredeti megbízásán jóval túlmenően – a gyűjtemény muzulmán kéziratának sokrétűségét figyelembe véve, az anyag egészének egységes kritériumok szerinti leírására vállalkozott. A feladat, amelyhez elődeitől eltérő, az anyag alapvető sajátosságaihoz jobban igazodó szemlélettel látott hozzá, rendkívül komplex munkát igényelt. Az első kötet alapján megállapítható, hogy hatalmas erőfeszítések eredményeképpen számtalan alapvető, eddig ismeretlen információt sikerült nyújtania a gyűjteményről, bár a katalógus felépítésében, a leírások módszerében s olykor az adatok pontosságában megmutatkozó problémák csökkentik munkájának használhatóságát. Feltehetően más lett volna az eredmény, ha nem magányosan, szakmai konfrontációk és lektorálás nélkül bocsátotta volna közre a kötetet.

Gyűjteménytörténeti bevezető

Már rögtön a bevezetőben található, a gyűjtemény történetét bemutató rész is hiányos. Kizárólag Marsili szerzeményeit, azon belül is csak a két legnagyobb csoportot, a budai és a belgrádi hadizsákmányt említi, noha magának Marsili kollekciónak is voltak más forrásai, nem beszélve arról, hogy a bolognai keleti anyag az ő halála után is gyarapodott. (A gyűjteménytörténet befejezésekként tévesen idézi Marsili visszaemlékezéseit bizonyos könyvekkel teli ládák megtalálásáról a budai palota pincéjében. A citált szöveg valójában nem a keleti, hanem a nyugati, latin kódexek előkerülésére vonatkozik, amelyek feltehetően a palotakápolna könyvtárának a maradványai voltak.⁵)

A budai szerzemények közül Machaeva egy jelentős, eddig ismeretlen kéziratcsoportra hívja fel a figyelmet, amelynek kötetei a vakuf-bejegyzések szerint Budunli Sejh Szülejmán efendi, a budai Nagy, másképpen Szülejmán szultán dzsámi (azaz a muszlim imahellyé átalakított budavári Nagyboldogasszony templom) prédikátora alapítványához tartoztak. Róla levéltári forrás is megemlékezik, mégpedig 1644-ben, s ugyancsak hitszónokként említi.⁶ Ez

⁵ Csapodi Csaba, *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek.* (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei. Új sorozat, 15. Szerk. Rejtő István.) Budapest, 1984.

⁶ Fekete Lajos, *Budapest a törökkorban.* (Budapest története, 3. Szerk. Szendy Károly.) Budapest, 1943, 264, 287–288/13. jegyzet. Idézi: Ormos István, Sejhzáde szuperkommentárja Bajdávai Korán-kommentárjához a budai Nagy dzsámi könyvtárából; As-Saaráni Latáif al-minan című műve a budai Nagy dzsámi könyvtárából. In: *Mátyás-templom. A budavári Nagyboldogasszony-templom évszázadai (1246–2013).* Budapesti Történeti Múzeum Vármúzeum és Budavári Boldogasszony-templom, 2015. április 15.–október 18. Kiállítási katalógus. Szerk. Farbak Péter–Farbakyné Deklava Lilla–Mátéffy Balázs stb. Budapest, 2015, 145–146.

az évszám tökéletesen egybecseng a nevéhez köthető egyik kézirat datálásával (1053, azaz 1643/1644). A katalógus eme első kötetében öt ilyen kódex leírása szerepel (mss. 3051, 3147, 3149, 3240, 3522), ugyanakkor tizennégy e kategóriába tartozót említ meg jelzettel, de a teljesség igénye nélkül. Ezért egyelőre nem világos, hogy Szülejmán efendi könyvtárának összesen hány darabja található ma Bolognában. A szám tizennégnél biztosan nagyobb, hiszen például Talman katalógusából tudjuk, hogy a Machaeva által itt nem említett ms. 3183 is az övé volt.⁷ Könyvtárának majdani rekonstrukciójához figyelembe veendő az az OSZK-ban őrzött, hasonló vakuf-jelzéssel ellátott két kódex is, amelyeket Ormos István írt le a Mátyás-templom történetét bemutató kiállítás katalógusában.⁸

A Bolognai Egyetemi Könyvtár keleti gyűjteményének a különböző korokban készült részleges katalógusai, melyekről Machaeva a bevezetőben beszámol, rendre eltérő leírási szisztémát követve, különböző információkat tüntettek föl az egyes kéziratokról, és eltérő a számozásuk is. Machaevának ezért nem volt könnyű dolga a katalógusok közti konkordancia létrehozásakor.

Legnehezebb feladata a gyűjteményről 1689-ben készült legrégibb, de szűkszavú könyvlista tételeinek az azonosítása volt. Ez az inventárium az inkvizíció engedélyével együtt maradt fenn, amely jóváhagyta, hogy Marsili Bécsből hazaküldje a benne felsorolt „eretnek” könyveket a leendő Istituto delle Scienze számára, lerakva ezzel az Egyetemi Könyvtár keleti gyűjteményének az alapjait. Machaeva közli az inkvizíció engedélyének a szövegét, magát a könyvlistát azonban nem. E jegyzéknek azért nagy a jelentősége, mert azokról a kéziratokról készült, amelyeket Marsili a magyarországi hadszíntéren szerzett, így kulcsszerpet játszik a gyűjteményen belül a magyar hódoltságból származó kódexek elkülönítésében.⁹ A lista két egységből áll: az első 339 tételt tartalmaz, míg a második 74-et. A második feltehetőleg azonos annak a külön kezelt egységnek a jegyzékével, amelyet Marsili a budai mufti könyveinek vélt, és amelynek a listáját publikálni is kívánta (valójában ezek valószínűleg a budai Nagy dzsámi könyvei voltak, s egy részük Szülejmán efendi adományaként került oda, a többi más forrásból).

Az azonosítást sok esetben megkönnyítették azok a kódexekre ragasztott papírdarabkák, amelyeken látható az 1689-es katalógus sorszámaival megegyező régi jelzet vagy annak nyoma. A cédulák két különböző típusba tartoznak. Az egyik fajtán a számon kívül rajta van még a mű eredeti, valamint latinra fordított címe is, így könnyű az azonosítás a szóban forgó 17. századi lista egy-egy téte-

⁷ Michael Talman (*Elenchus librorum orientalium manuscriptorum...* Viennae, 1702.) csak két esetben tüntette fel ezt a vakuf-jelzést: az arab 19. számú (ma 3183-as), valamint a 82. számú (a Machaeva által is említett 3147-es) kézirat leírásánál.

⁸ Ormos, *i. m.*, 144–146.

⁹ Vö. Kovács Zsuzsa, A budai mufti könyvtára a bolognai Marsili-gyűjteményben. In: *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*. Szerk. Ács Pál. Budapest, 2012, 50–86; a könyvlista szövegének a közlésével.

lének a számával és címével. Machaeva nem vette észre, vagy nem tulajdonított jelentőséget annak, hogy ezek a nyomtatott (!) számok és címek – úgy tűnik, minden esetben – a katalógus második egységében szereplő tételekre utalnak. Ezek alapján következtethetünk arra, hogy Marsili valóban kinyomtatta „a budai mufti könyvtárjegyzékét”, amely mára elveszett vagy lappang. A felragasztott cédulák feltehetően a nyomtatott könyvtárjegyzék fragmentumai, abból vágták ki az egy-egy könyvre vonatkozó leírást, és ragasztották be a megfelelő könyv elejére.¹⁰

Machaeva szerint számos kódexen található egy másik típusú cédula is, egy kézzel írt nagy „N” betűből és egy számból álló jelzettel, amely szintén az 1689-es katalógus tételeire utal. Megfigyelése fontos újdonságot jelent a kódexek provenienciájának a meghatározása szempontjából. Gyakran előfordul, hogy ez a jelzet egy olyan cédulán olvasható, amelyet egy másik hasonló cédulára ragasztottak, annak a jelzetét korrigálendő. A felerősítéshez használt ragasztót a szűk előszeretettel fogyasztották, ezért sok esetben csak a szúrágásokból lehet következtetni egy-egy ilyen jelzet valamikori meglétére.

A kéziratok leírásánál a korábbi katalógusok jelzeteivel együtt Machaeva feltűntette – ha megvolt – az 1689-es katalógus jelzetét is (vagy legalább a megmaradt töredékét, illetve felismerhető nyomát), s hogy a szám annak első, illetve második egységére vonatkozik-e. Ezeket *Catalogus I*, illetve *Catalogus II*-ként említi (egyes helyeken *Marsigli, parte I*, illetve *parte II*-ként, olykor pedig megkülönböztetés nélkül *Elenco di Marsigli*ként; illetve katalógusa végén, a konkordanciajegyzékben csak *Marsigli*ként). Ahol ezeket látjuk feltűntetve, akár az első, akár a második részre utalva, az gyakorlatilag azt jelenti, hogy a kézirat Marsili gyűjteményének a magyar hódoltságban szerzett darabjai közé tartozik.

A kötet felépítése

Az első kötet alapján megállapítható, hogy az öt kötetre tervezett katalógus felépítése eltér a hagyományos, tudományterületek szerinti besorolás gyakorlatától. Ezt némileg indokolhatja a kötetek többségének heterogén jellege. A szerzőnek azonban a bevezetőben feltétlenül indokolnia kellett volna, milyen elvekre támaszkodva alakította ki a katalógus struktúráját. Az eligazítást már csak azért is hiányoljuk, mert ebben az első kötetben sajnos meglehetősen logikátlanul, esetlegesen követik egymást a tárgyaló kéziratcsoportok, amelyeket a legkülönbözőbb kritériumok alapján alakított ki (sőt – a címnek is ellentmondóan –, nem muzulmán munkák leírásai is helyet kaptak benne!). Ennek eredményeként az anyagban tájékozatlan kutató nem fogja tudni felmérni, hogy egy-egy témakör

¹⁰ Vö. Kovács, *i. m.*, 66–67.

újra fel fog-e még bukkanni, avagy már minden vonatkozó kódexről tájékoztatást kapott.

A jelen katalógus összesen 124 kódex leírását tartalmazza az alábbi fejezetekre tagolva:

I. fejezet. Korán-kéziratok

A Korán kodifikációjának a történetéről szóló bevezető tanulmány után következik a Korán egészét vagy egyes részeit – néha egyebet is – tartalmazó 52 kódex leírása, mely a Vatikáni Könyvtár Korán-kódexeiről készült katalógus¹¹ mintáját követi. Ez a szakasz hasonlít még leginkább más ilyen vállalkozások gyakorlatához, miszerint tematikus elrendezés szerint első helyre a vallási munkák kerülnek. Annyi eltérés már itt is tapasztalható, hogy kizárólag a „szent könyvre” szorítkozott, más vallási műfajokat nem emelt be ide.

II. fejezet. A ms. 3574 egyes egységei

A keleti kéziratok egyik csoportjának a jelzete a 3574-es szám, majd azt követően egyetlen vagy egy kettőzött betű (például 3574A, 3574KK). A csoportba különböző nyelvű (arab, perzsa, török, orosz, héber, lengyel stb.), különböző provenienciájú (Marsili, Mezzofanti vagy Puntoni gyűjteményéből származó) és különböző típusú kéziratok tartoznak. (A előző fejezetben tárgyalt Korán-kéziratok között is van három ilyen jelzetű.) Sajnos nem derül ki, összesen hány elemből áll ez a szokatlan anyag, mindenesetre Machaeva ebben a fejezetben 16-ot mutat be közülük. Nevezetesen azokat, amelyeket csak egy gépirat tart számon Rosen katalógusához mellékelve, ezért eddig jórészt ismeretlenek voltak. Tartalmuk, nyelvük és koruk is a legkülönbözőbb, 19. századi urdu versgyűjteménytől, perzsa grammatikától és versgyűjteménytől kezdve egy orosz nyelvű, a Kremlben őrzött értéktárgyokról készült leltárig és a Mezzofanti keleti kézirat-katalógusának az előmunkálatait dokumentáló cédulacsomóig.

Köztük Marsili által a hódoltságban zsákmányolt 16–17. századi oszmán kéziratok leírásai is szerepelnek. Machaeva az egyik legjelentősebb felfedezésnek a ms. 3574XX jelzetű egységet tekinti, mely hat 17. századi iratsomóban a budai, a szendrői, a temesvári és a belgrádi török bíróságok dokumentumait, kereskedelmi ügyletekkel kapcsolatos feljegyzéseket, számlákat, fizetési felszólításokat, leveleket és nyilvántartásokat tartalmaz, néhányat héber nyelven, valamint egy oszmán-török leírást a Marsili-gyűjtemény 22 legértékesebbnek vélt török kódexéről, illetve térképéről. Itt tehát egy heterogén tömbben számontartott anyag bemutatását kapjuk.

III. fejezet. A Marsili-gyűjteményből a Vatikáni Könyvtárnak kölcsönadott három mű

A 18. század elején Giuseppe Simone Assemaninak, a Vatikáni Könyvtár orientalista könyvtárosának a kezdeményezésére, másolás céljára kölcsönadták

¹¹ C. A. Anzuini, *I manoscritti Coranici della Biblioteca Apostolica Vaticana e delle biblioteche romane*. Città del Vaticano, 2001.

Kjátib Cselebi enciklopédiájának háromkötetes kéziratát, amely az általa ismert arab–perzsa–török írók műveinek bibliográfiáját tartalmazza, valamint egy asztromómiai és egy geográfiai művet. Ezúttal a fejezet kialakításánál külsődleges jegy érvényesült.

IV. fejezet. Hat különböző provenienciájú kódex

Minden indoklás nélkül indul az újabb csoport, s a köteteken végigtekintve sem látunk semmilyen, sem tágabb, sem szorosabb összefüggést közöttük, azaz – ha jól ítéljük meg – itt önkényes válogatásról van szó. Először a Marsili keleti könyveiről 1689-ben az inkvizíció számára készített, fent már említett *Catalogus*, valamint két latin és görög könyvek listáját tartalmazó kézirat leírása kap itt helyet, amelyek Talman nyomtatott katalógusának az elejére vannak behelyezve. Ezeket különböző itáliai gyűjteményekből származó, vegyes tartalmú kéziratok leírása követi.

V. fejezet. 16. század előtti datált kódexek

Ez a rész 45 darab 14–15. századi arab–perzsa–török kódexnek, a gyűjtemény legrégebbi anyagának a leírását tartalmazza. Ezúttal tehát kronológiai elv szerint haladunk. Azaz immár az ötödik, a többivel ellentétes szempont érvényesül. Nehéz megérteni, hogy miért a végére kerültek a legkorábbi őrzemények, s ha már a Koránok elsőbbséget is kellett, hogy élvezzenek, legalább miért nem utánuk került sor a legkorábbi darabokra...

Machaeva a bevezetőben utal rá, hogy a gyűjteményben található még nyolc kolofon nélküli, a 16. század előttre datálható kódex (többségük benne van már Rosen katalógusában), felsorolja jelzetüket, és megjegyzi, hogy ezek közül csak egynek (ms. 3027) a leírása szerepel nála példa gyanánt (?!). Ám a szóban forgó kéziratok közül valójában még egy másikat is tárgyal (ms. 3020), s ebből az derül ki, hogy a megrongálódott köteten ma ugyan nem olvasható a kolofon, de Assemani még látta, és katalógusában közölte, a dátumával együtt.

Nem világos, mit jelent a bevezetőben, az ennek a fejezetnek az anyagát bemutató részt lezáró 41. jegyzetben olvasható mondat, miszerint „még kb. 120 arab kézirat leírása van hátra a Marsili-gyűjtemény arab kódexeinek a teljes katalógizálásához”. Hiszen a kéziratok zöme nemcsak arab, hanem többnyelvű, s Machaeva katalógusa – a címe szerint – nemcsak a Marsili-gyűjtemény darabjait, hanem az Egyetemi Könyvtár egész keleti gyűjteményének muzulmán kéziratait szándékozik leírni. A hátralévő 120 kódex vajon e korai kéziratcsoportba tartozik-e? Vagy netán arra akart utalni, hogy a Rosen katalógusában szereplő kéziratok közül még 120 leírása van hátra?

A kódexleírások felépítése

A gyakran körülményes, illetve redundáns megfogalmazások miatt és rövidítések alkalmazásának a hiányában a leírások meglehetősen terjedelmesek, nehezen áttekinthetők. Bizonyára a tervezett internetes katalógus kéziratleírásainak a szerkezetét követik (de azt sem pontosan, hanem tipográfiai következetlenségekkel, például az egyes mezők/rovatok megnevezése hol normál, hol vastag betűvel van szedve), a nyomtatott forma azonban nyilvánvalóan más szerkesztési elveket kívánt volna meg.

Maga a kéziratleírás két nagy egységre tagolódik: „descrizione esterna” és „descrizione interna”. Az ún. külső leírásban Machaeva közli a kézirat keletkezésének a dátumát/korát, az „origine” rovatban a keletkezés helyét (sokszor csak annyit, „ottomana”), majd a kézirat fizikai leírását, ezen belül az írásra, pecsétre, dekorációra, kötésre és a kézirat állapotára vonatkozó tudnivalókat.

Nehézséget jelent a katalógus használatában, hogy a kézirat történetét taglaló információkat nem egységes és logikus formában közli, hanem azokat sokszor csak a különböző rovatokban elszórt megjegyzésekből lehet kihámozni. Létezik egy „copisti e altri artefici, storia del manoscritto” rovat, ezt azonban Machaeva általában csak a kolofon szövegének a közlésére használja, a kézirat keletkezésének a körülményeiről, helyéről, idejéről tudósít, de a kódex további történetéről nem ad információt. Van továbbá egy „antiche segnature” rovat, amelyből esetleg megtudhatunk valamit a kézirat történetéről, de előfordul például, hogy csak egy a „legatura” vagy a „stato di conservazione” rovatban közölt megjegyzésből értesülünk arról, hogy a kötetten látható az „N”-nel kezdődő (az 1689-es katalógusra utaló) vagy az A-val kezdődő (az Assemani-katalógusra utaló) jelzet nyoma vagy töredéke, anélkül, hogy a régi jelzeteket számon tartó rovatban volna rá utalás. A „possessori e provenienza” rovat általában a muzulmán tulajdonosokat érintő információkat tartalmazza, sokszor regisztrál vakuf-jelzéseket, de arról, hogy a kézirat honnan került a könyvtárba, nem mond semmit. Hogy például egy kódex Mezzofanti tulajdonából vagy a Marsili-gyűjteményből származik-e, vagy hogy azon belül az 1689-es *Catalogus*ban szerepel-e, tehát Marsili a magyar hódoltságból hozta, az legfeljebb a többi, például a kötésre, a pecsétekre vagy a régi jelzetekre vonatkozó rovat információiból derül ki, már ha egyáltalán kiderül...

Az ún. belső leírás tartalmazza a mű/művek szerzőjét, címét; ha tudni lehet, keletkezési idejének és körülményeinek az adatait; az incipitet és az explicitet. A teljesség igénye nélkül közli, ha vannak információi a mű további másolatairól. Egyik-másik jelesebb munkánál természetesen nem várható el ezek mindegyikének a felsorolása, de például Kjátib Cselebi nagy kompendiumának csupán taskenti és ashabadi példányát említi, ami lehet, hogy bővíti a nyugat-

európai olvasók korábbi ismereteit, de mindenképpen aránytalanság csupán rájuk szorítkozni.¹²

A leírás végén áll a „bibliografia del manoscritto”, mely az esetek többségében pusztán azoknak a katalógusoknak az adataira korlátozódik, amelyek egyébként a könyv végén lévő konkordanciajegyzékben amúgy is szerepelnek. Ezeken túlmenő, modern szakirodalomra való hivatkozás kevés fordul elő (amit valamelyest ment, hogy a gyűjtemény anyagát kevesen tanulmányozták), de ezek olykor külön, meglepő módon a leírás végére illesztett „fonte” (!?) nevű rovatban kaptak helyet.

Mutatók, bibliográfiák

A katalógust számos mutató egészíti ki. Ezekben pontatlanságokat is tapasztalunk, így a „Località citate nei colophon e nelle note di possesso” mutatójában nem említi Budánál az alábbi kéziratokat: 3149, 3240, 3522; a vakuf-jelzéses kódexek között pedig hiányzik például a 3240. Utalnunk kell arra is, hogy a *kitāb* és a *risāla* szó a legtöbb arab címhez az elején tetszőlegesen hozzáilleszhető vagy elhagyható belőle, ezért indexekben sohasem veszik őket figyelembe: a szerző ezt a szokást nem ismeri.

Az egyébként terjedelmes bibliográfia szakszerűtlen és következetlen. Két külön mutatóban jelenik meg, „Opere e autori citati in forma abbreviata” és „Bibliografia delle opere utilizzate” cím alatt, főlegesen és indokolatlanul szétválasztva, illetve ismételve a tételeket. (Használatát tovább nehezíti, hogy tipográfiaiilag tagolatlanul követik egymást a címléírások, minthogy a „függő behúzás” alkalmazására nem került sor.) Az eleve vitatható szisztémát ráadásul nem következetesen alkalmazza. Így például: a ms. 3027 leírása során „catalogo di Sarajevo”-t említi, majd az „egyéb másolatok” rovatban erre a következőképpen hivatkozik: „Sarajevo, vol. VII, nn. 4358–4365”. Ha azonban a kötet végén található bibliográfiai rövidítések jegyzékében „Sarajevo”-ra keresünk, nem találjuk, mert ott a szóban forgó mű Jahiúnak, a szerzőnek a nevével rövidítve bukkan fel... Arabisztikai szempontból hiányzik belőle két alapvető tétel, amelyet ma is első helyen kell konzultálnia minden szerzőnek: Carl Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur* [sic]. Leiden, 1937–1949; Fuat Sezgin,

¹² Más kérdés, hogy össze lehet-e manapság szisztematikusan szedegetni a világban szétzóródott példányokat. Az MTA Keleti Könyvtár perzsa kéziratai kapcsán Péri Benedek joggal hivatkozik arra a boomra, amely katalógusgyártás terén az elmúlt évtizedekben megfigyelhető, s ami miatt ő arra a belátásra jutott, hogy inkább eláll ettől a reménytelen vállalkozástól, mert „értelmetlen lenne csupán néhányat felsorolni, megkockáztatva, hogy esetleg potenciálisan fontos kéziratok kimaradjanak”. Ld. Benedek Péri, *Catalogue of the Persian Manuscripts in the Library of the Hungarian Academy of Sciences*. With Mojdeh Mohammadi, Miklós Sárközy. (Islamic Manuscripts and Books, 16.) Leiden–Boston, 2018, 20.

Geschichte des arabischen Schrifttums. Leiden–Frankfurt, 1967–2015. Úgy tűnik, nem jutott el Machaevához a Süleymaniye Könyvtár három kötetes arab nyelvű katalógusa, amelyben szinte bizonyos, hogy fellelhetne volna több ismertetett mű isztambuli példányaikat.¹³ A Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Karatay-féle „leltárának” címléírásába két hiba is csúszott. Az pedig nem derül ki világosan, hogy mi volt a kezében a *Türkiye yazmaları toplu kataloğu* sorozatból; a feltüntetett 1979–1980-as kiadási évszám alapján az első két kötet (ebből az elsőbe Atatürk Mauzóleumának, a Nagy Török Nemzetgyűlésnek és az Adiyaman megyei közkönyvtáraknak, a másodikba a Giresun, Ordu és Rize megyei közkönyvtáraknak az anyaga került, azaz nem a legjelentősebbeké), de ennél sokkal több, köztük jóval fontosabbaké hagyta el a sajtót: összesen 26 munka. A vállalkozás később CD-ken folytatódott, majd felkerült az internetre (www.yazmalar.gov.tr).¹⁴

További probléma: a kéziratleírások végén olvasható „bibliografia del manoscritto” rovatban Machaeva az inkvizíció számára 1689-ben készült listát az esetek többségében Marsigli, *Catalogus*ként rövidíti – a rövidítésjegyzékből azonban Marsigli hiányzik! (Egyébként is félrevezető formailag azt sugallni, mintha Marsili a *Catalogus* szerzője volna.) S folytathatnánk a példák sorát.

A bolognai anyag különböző katalógusainak a konkordanciáját tartalmazó mutató a Machaeva-katalógus sorszámainak a rendjét követi. Praktikusabb lett volna a jelzetek növekvő sorszámrendjében közölni az inventáriumok rájuk vonatkozó lelőhelyeit – beleértve a jelen vállalkozás megfelelő oldalszámait is, amelyek ezúttal egyáltalán nem szerepelnek –, elkerülendő, hogy ha valaki egy jelzetre keres, csak hosszas böngészés árán találjon rá.

A magyar hódoltságból származó kéziratok

Machaeva megállapítása szerint az 52 Korán-kódex – a ms. 3574m kivételével – mind a Marsili-gyűjteményből való. Ezek zömét valószínűleg a magyarországi harcok során szerezte az olasz hadmérnök, de azért lehetnek köztük olyanok is, amelyekhez később, Konstantinápolyból vagy máshonnan jutott hozzá.

Általánosságban leszögezhetjük, hogy ha egy kézirat azonosítható az inkvizíció számára készült 1689-es könyvlista valamelyik tételével, akkor bizonyosra vehető, hogy Marsili azt a magyar hódoltság területén zsákmányolta. Machaeva könyve végén, a katalógusok konkordanciajegyzékében a „Marsigli”-nak címzett oszlopban tünteti fel, ha egy kéziraton megvan a régi jelzet, amelyik

¹³ *Süleymaniye el yazmaları kataloğu. Süleymaniye koleksiyonu*. Haz. Mahmoud el-Saied el-Doğhim–Mahmud Seyitoğlu. Malezya, 2009–2010.

¹⁴ Hatice Aynur, *Türkiye yazmaları toplu kataloğu*. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XLI. İstanbul, 2012, 597–598.

egyezik az általa Marsigli, *Catalogus, parte I*-nek, illetve *parte II*-nek nevezett lista számával, így ezek könnyen azonosíthatók. Machaeva a Korán-kódexeken kívül 21 ilyen régi jelzetes kéziratot tart számon.

Ezekon túlmenően bizonyosan a magyar hódoltságból származnak azok az alábbi kéziratok is, amelyeken a régi jelzetnek csak a töredéke vagy a nyoma maradt meg, vagy mert erre a másolás, illetve a vakuf-bejegyzés helye utal, nevezetesen mss. 2977(?), 2978, 3574KK(?), 3574LL, 3574XX, 3017, 3020, 3027, 3124, 3129, 3147, 3239, 3511, 3513 és 3584.

- A kódexleírások többnyire megbízhatók, de némelyikbe tévedés csúszott: 2977: A Korán-kódexek rövid felsorolásánál (25. old.) az áll, hogy a budai kádi vakuf-bejegyzését tartalmazza, a részletes kódexleírás (38. old.) viszont vidini kádit említ! A kérdést csak helyben lehetne eldönteni. 3574KK: A Koránok rövid bemutatásánál (29. old.) az szerepel, hogy valószínűleg Pécssett másolták, a részletes leírás (117. old.) szerint viszont a szerbiai Užicében! A 118. oldal arab nyelvű szövege csak annyit mond, hogy a kópia készítőjét más néven Uzšicei Melik Cselebinek hívták, amiből szerintünk nem következik automatikusan, hogy pennájával tényleg ott szorgoskodott. 2952/I–III: Tévesen jelzi, hogy a Kjátib Cselebi hatalmas bibliográfiai művét tartalmazó kódexek az 1689-es I. lista 24. tételével azonosíthatók („Marsigli, *Catalogus, parte I*, n. 24.”), helyesen: Marsigli, *Catalogus, parte I*, n. 125. (a listán ez áll: „125. *Liber Arabicus continens Cathalogum Auctoris celebrium sectae Mahumetanae; et alia sat curiosa*”). 3051: Hibásan mondja, hogy az 1689-es I. lista 28. tételével azonos („Marsigli, *Catalogus, parte I*, n. 28.”). A ráragasztott, nyomtatott cédulán ez áll: „28. *Sententiarum, et Decretorum Index*”, ami nem az I., hanem a II. lista 28. tételével egyezik meg, tehát helyesen: Marsigli, *Catalogus, parte II*, n. 28. 3147: Az ash-Shahraštānī, *Kitāb al-milal wa n-nihāl*¹⁵ című művét tartalmazó, 13. században másolt kézíraton – amely anakronisztikus módon oszmán származásúként („origine: ottomana”) van feltüntetve! –, nem őrződött meg régi jelzet. Budunli Szülejmán efendi vakuf-jelzése olvasható rajta. A katalógusban leírt négy másik, hasonló vakuf-jelzéssel ellátott kézirat közül három (mss. 3051, 3149, 3240) a II. listán szereplő tétellel azonosítható, ezért valószínű, hogy ez a kódex is ugyanott keresendő. Megjegyzendő, hogy az Országos Széchényi Könyvtár kézírattárában ugyanennek a műnek egy 17. századi, csonka másolatát őrzik, ugyancsak mint Szülejmán efendi alapítványához tartozót (lásd az 6. jegyzetet). 3161: A *Catalogus II.* részének 20. tételével történő azonosítása kétes. Machaeva leírása szerint a kéziratot, amely al-Qazwīnīnek egy retorikai műről írt, arab nyelvű kommentárját tartalmazza, nemrég restaurálták, s ennek során a hátsó

¹⁵ Amennyiben a recenzált munkából veszünk neveket vagy címekeket, megtartjuk azok ottani átírási gyakorlatát, egyébként saját módszerünket követjük.

borító belső oldalára egy régi olasz (?) jelzet töredékeit ragasztották egy 20-as számmal. Véleménye szerint ez valószínűleg a *Catalogus II.* részének 20. tételére utal, amelynek a címe *Logicarum Dissertationum Regulae*. (Megjegyzi továbbá, hogy az utolsó lap alján két egymásra ragasztott, régi jelzet jellegzetes nyomai láthatók.) Arról nem ad felvilágosítást, hogy a jelzettöredék kézzel írott vagy nyomtatott-e, ami perdöntő volna annak az eldöntésében, hogy a kézirat az I. vagy a II. lista jelzetének a maradványa-e. Az első lista 20. tétele folio méretű és teológiai-jogi tárgyú kódexet ír le, amely nyilván nem azonosítható ezzel a kézirattal. A 120. viszont ezt a címet kapta: *Commentarius Arabicus in grammaticam de regimine partium Orationis*. Ez a cím inkább megfelel a kézirat tartalmának. Feltételezve, hogy a 20-as szám a jelzet számának csak a töredéke, elképzelhető a kézirat azonosítása ezzel a tétellel.

3522: Nem tudni, minek alapján azonosítja a *Catalogus I.* részének 12. tételével, erre utaló régi jelzet ugyanis nincs rajta, az I. lista 12. tétele pedig rendkívül általános leírást nyújt: *Liber Arabicus Theologicus, et alij undecim sub eodem numero septem in folio, reliqui uero in quarto maiori conscripti*. A kódex al-Baghawīnak Mohamed próféta mondásait összegyűjtő művét tartalmazza, s Budunli Szülejmán efendi vakuf-jelzése olvasható rajta. A katalógusban leírt négy másik, hasonló vakuf-jelzéssel ellátott kézirat közül három (mss. 3051, 3149, 3240) a II. listán lévő tételekkel azonosítható. Minden valószínűség szerint ez a kódex is velük egy jegyzékben szerepelt. Elképzelhető az azonosítása a II. lista 39. *Dictorum Mahometis Arabica collectio* című tételével.

(3583: A Tāju d-Dīn Ibrāhīm Aḥmedī verses orvosi traktátusát tartalmazó kéziratot a gyűjtemény történetével foglalkozó tanulmányomban Marsili 1691–1693 között Konstantinápolyban vásárolt kódexei közé soroltam,¹⁶ tévesen, ugyanis Machaeva azonosította a *Catalogus I.* részének 38. tételével, azaz ez a kódex is az 1689 előtt a magyar hadszíntéren zsákmányolt kéziratok közé tartozik.)

Arabisztikai megjegyzések

Ha arabista szemmel lapozzuk át a katalógust, felemás meglátások kerítenek hatalmukba. Felettébb örülhetünk, hogy lassan hozzáférhetővé válik egy roppant érdekes gyűjtemény, amely – magyar vonatkozásai mellett – figyelemre méltó és a tudományos közösség érdeklődésére joggal számot tartó arab kéziratokat is tartalmaz, nem is keveset. Ám egyértelműen megállapítható, hogy az egyébként kétségtelenül hatalmas munkát végzett szerző arab ismeretei igencsak hiányosak, s ez óvatosságra int. Ezen a helyzeten úgy igyekezett úrrá lenni, hogy egy-

¹⁶ Kovács, *i. m.*, 58.

részt olyan kiváló előd, mint Victor Rosen báró előmunkálataira támaszkodott, másrészt pedig igénybe vette a bolognai an-Núr mecset köréhez tartozó, az arab irodalomban jártas testvérei (*i fratelli e le sorelle*) segítségét (5. old.). Kérdés persze, hogy ilyen szintű tudás, illetőleg ez a módszer elegendő-e arab művek azonosításához, valamint leírásához. Ebben a gyűjteményben számos olyan kézirat van, amelyik több művet is tartalmaz, akár a szerző és a cím föltüntetése nélkül. Komoly kétségek merülnek föl tehát a recenzióban: sikerült-e, sikerülhetett-e a szerzőnek megbirkóznia az ily módon jelentkező nem kis kihívásokkal? Nem lett volna-e célravezetőbb képzett arabistával társulnia?

Futólagos szemrevételezés alapján azt mondhatjuk, hogy az arab művek azonosítása és leírása többé-kevésbé jónak tűnik – már amennyire ez egyáltalán megítélhető úgy, hogy a recenziós magukat a kéziratokat nem látta. Az arab írással íródott idézetek szintén többé-kevésbé helyesnek tűnnek. Tartalmaznak ugyan hibákat, ám ilyen jellegű tévesztések magukban a kéziratokban is előfordulhatnak, tehát jóhiszeműen azt föltételezzük, hogy nem Machaeva számlájára írandók. Legfőljebb azt hiányolhatjuk, hogy egy-egy feltűnően rossz alaknál nem használt felkiáltójelet vagy *sic* jelzést. Nem hagyhatjuk ugyanakkor említés nélkül, hogy az arab írás nyomtatásához olyan kis betűméretet választott a kiadó, hogy az idézetek kibogarászása nehéz és kellemetlen feladat, olykor nagyító használata nélkül nem is lehetséges. Az arab írással kapcsolatban megjegyzendő, hogy Machaevánál az arab *wa* kötőszó és a rákövetkező szó között mindig van üres tér. Ez az azonos alakú és jelentésű, ám teljesen eltérő eredetű perzsa kötőszónak az írásmódja a perzsa nyelvben; az arabban itt nem áll üres leütés. Továbbá a szerző a szóvégi *kāf* betűnek a perzsa változatát használja az arab szövegekben is, ám ez Iránon kívül nem szokás.

Ami az arab művek feldolgozását illeti, azt kell megállapítanunk, hogy az több szempontból sem a szakma szabályai (*lege artis*) szerint történt. A szerző által követett transliterálási rendszer tartalmaz olyan elemeket, amelyek az arab nyelv átírására nem használatosak, minthogy attól (annak hangtanától) idegenek.¹⁷ A szerző nyilvánvalóan egységességre törekedett mindhárom érintett iszlám nyelv (arab, perzsa, török) esetében, ámde választását elhibázottnak kell minősítenünk. Célszerűbb lett volna az arab esetében az arabisztikában bevett valamely rendszert alkalmaznia, vagy valamely már bevált neutrális megközelítést előnyben részesítenie, példának okáért – akár némileg módosítva – a *The Encyclopaedia of Islam*-ét. Az arab szavak, idézetek tudományos átírásában – még az alkalmazott rendszeren belül is – töméntelen hiba van. Egyrészt magukban a szóalakokban, például *al-Ḥāj* (helyesen: *al-Ḥājj* – 118, 182. old.), *raqa* 'a (helyesen: *raq* 'a – 356. old.), *shahada* (helyesen: *shahāda* – 356. old.), *ḥādīth* (helyesen: *ḥadīth* – 327. old.) – ezek elemi szintű hibák, közismert szavakról lévén szó. A gyakran előforduló *hāzā* 'ez' mutató névmást Machaeva a

¹⁷ Ld. például a 18. jegyzetet!

202–203. oldalon tizenhatszor *hāthā* formában transliterálta, máskor viszont a saját szisztemáján belül helyesen¹⁸ (például 151. old.). A ’fia’ jelentésű *ibn* szót következetesen *bin* alakban használja. Ez létező nyelvjárási alak, de írott irodalmi szövegekben sohasem fordul elő. További alapvető problémát jelent a szóvégi rövid magánhangzók kezelése az arabban, amelyek névszók esetében a nyelvtani esetet jelölik. E tekintetben többféle szokás létezik; manapság többnyire elhagyják őket. A legfőbb szempont azonban az, hogy következetesen kell eljárni ebben a tekintetben. A szerző módszere nem fogadható el: hol kiírja őket, hol nem. Ám ahol kiírja őket, igen gyakran helytelen alakot találunk, amiből egyértelműen kiderül, hogy az arab névszóragozás és mondattan elemeivel sincs tisztában. Pedig ez nem olyan nagy ördögösség, minthogy az arab mindössze három esetet különböztet meg.¹⁹ Ráadásul – pár kivételtől eltekintve – gyakorlatilag egyetlen névszóragozás van. Ha a szerző nem igyekezett volna – a bevett szokással ellentétben – minuciózusan kiírni ezeket a szóvégi rövid magánhangzókat, a műben található hibák száma nagyságrendekkel csökkent volna! Az arab művek címe előtt álló *kitāb* ’könyv’, *risāla* ’értekezés’, *sharḥ* ’magyarázat’ stb. szó mindig birtokviszonyban áll a rákövetkező címmel, ám Machaeva többnyire gondosan kiírja a következő szó általa vélelmezett alanyesetű, téves végződését, ami zavaróan, sőt nevetségesen hat. Mindebből egyértelműen kiderül, hogy arab szövegeket nemigen olvasott; az a benyomásunk, hogy inkább csak egy elemi szintű kurzuson vehetett részt. Még két rövid megjegyzés: 1. A szerző az egyik valaha élt legnagyobb, holland arabistáról, de Goejeeról kijelenti, hogy francia tudós, mert az egyik műbe be van illesztve egy tőle származó francia nyelvű levél (181. old.). Ez megdöbbenítő tájékozatlanság! 2. Egy helyütt (137. old.) *in extenso* közöl egy 1825-ből származó orosz nyelvű dokumentumot. A forradalom utáni helyesírási reformot megelőző korban íródott szövegeket a ma használatos rendszer szerint szokás közreadni, ám annak sincs akadálya, hogy valaki megtartsa az eredeti alakokat. Azt azonban nem lehet tenni, hogy az ember keveri a két megközelítést, amiképpen a szerző jár el.²⁰ Ez persze nem arabisztika, ámde jól példázza Machaeva filológiai módszereit, megbízhatóságát.²¹ (Pedig hátterét tekintve mindenképp jól kell tudnia oroszul!) Megállapíthatjuk tehát, hogy a

¹⁸ Megjegyezzük, hogy a *z* betű használata *dh* vagy *ḏ* helyett arab átírásban megengedhetetlen.

¹⁹ Szemben például az ószláv hét esetével.

²⁰ A viszonylag rövid orosz iratban van súlyos sajtóhiba is: Оружуйная áll a helyes Оружейная helyett a moszkvai Kreml híres Fegyvertárának (Оружейная палата) nevében.

²¹ Hasonló következetlenségek említhetők más szavak tükröztetésében is: így a koránversek többnyire *āyah*, de néhol *āya* (89. old.) alakban tűnnek fel, a szúra szó azonos pozícióban hol kis-, hol nagybetűvel kezdődik. Külön téma lehetne, hogy mit közöl Machaeva arab betűkkel, mit ír át és mit fordít le. Erre nézve nem kapunk tájékoztatást, a gyakorlatból pedig nem könnyű általános tanulságot levonni. Az egyes terminusok átültetése sem eléggé egységes: a *juz*, *ḥizb* és *ashr* szavakra hol „le parti” (79. old.), hol „[le] sezioni” (100. old.), hol pedig „le divisioni del Corano” megfeleltetés olvasható.

katalógus összeállítója hiába keresett menedéket Istennél a Sátán mesterkedései ellen (1. old.). A Sátán többször sikeresen akadályozta meg az arab leírások helyes, az Úrnak tetsző elkészítését. A Megkövezendő Átkozottnak még azt is sikerült elérnie, hogy a 121. oldalon a Korán hibásan szerepeljen tudományos átírásban: *l-Qurān* (helyesen: *l-Qur'ān*)!

Turkológiai kérdések

Az arabul írtakhoz képest ebben a kötetben viszonylag kevés törökül készült munkát találunk. Leszámítva a levéltári anyagot tartalmazó hat köteget, talán, ha kéttucatnyi török szövegre bukkanunk (miközben az arab nyelvű művek is gyakorta az Oszmán Birodalom területéről kerültek ki). Ezek némelyike is arab kötethez fűzött rövid török tájékoztató, így egy koránfejezet hasznáról. Következésképpen nem nagyon van módunk Machaeva török kompetenciáját felmérni. Néhány megfigyelés némi kételyt ébreszt. Így az *okumak* és a *kalmak* (?) főnévi igenév végén *kefet* találunk a megszokott *kaf* helyett: ha tényleg így rögzítették őket, akkor arra fel kellett volna hívni a figyelmet (327. old.). Félő, hogy a terminus idegensége miatt lett a *dizdār*ból további kommentár nélkül *dīrdār* (252–253. old.). Kırk Kilise (a mai Kırklareli, Törökországban) neve – azonosítás nélkül – többször is Qyryq Kilisā formában jön elő (160–161. old.). Mindenképpen idegenül hat a török szavak arabos visszaadása: így szokatlan *afandīr*ről beszélni *efendi* helyett, és erőltetett Ilok korabeli nevét Uylūqra torzítani, amikor még *vav sincs* az elején (163. old.). Ebből a rendszerből váratlan kilógásra is akad példa: a *Nūreddinzāde ... hazretlerinün hatt-i serifieridür* címben a *hazrattal* szemben *sherif* áll (*sharif* helyett), s kimaradt az *izāfet* jelölése is (252–253. old.).

Zárszó

Jóllehet a fentiekben főleg Machaeva könyvének szembeötlő hibáiról esett szó, hangsúlyoznunk kell, hogy a katalógus új információtömegével rendkívüli értéket jelent különösen a magyarországi hódoltság korát vizsgálni kívánó orientalisták számára, de természetesen nem csak nekik. Remélhetőleg ösztönzőleg fog hatni a Bolognában őrzött, páratlanul gazdag, de mindmáig nem kellően tanulmányozott forrásanyag feltárásához. Fontos segédeszköze lesz minden kutatónak, aki a gyűjteménnyel óhajt foglalkozni.

Dávid Géza–Kovács Zsuzsa–Ormos István

E számunk szerzői

Dávid Géza	ELTE BTK Török Filológiai Tanszék
Fábián Zoltán Imre	Károli Gáspár Református Egyetem; Magyar Képzőművészeti Egyetem
Gyarmati János	Néprajzi Múzeum
Korvin Gábor	nyugalmazott egyetemi tanár (King Fahad University for Petroleum and Minerals, Dhahran, Szaúd-Arábia)
Kósa Gábor	MTA–ELTE–SZTE Selyemút Kutatócsoport; ELTE BTK Kínai Tanszék
Kovács Zsuzsa	független kutató
Liptay Éva	Szépművészeti Múzeum
Mecsi Beatrix	ELTE BTK Japán Tanszék
Ormos István	ELTE BTK Sémi Filológiai és Arab Tanszék
Péri Ákos	egyetemi hallgató ELTE BTK
Péri Benedek	ELTE BTK Török Filológiai Tanszék
Szántó Iván	ELTE BTK Iranisztikai Tanszék
Zsom Dóra	ELTE BTK Sémi Filológiai és Arab Tanszék

